

EBÜ HAYYÂN el-ENDELÜSİ

(أبو حَيَّانَ الأندلسي)

Ebü Hayyân Muhammed
b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf
b. Hayyân el-Endelûsî
(ö. 745/1344)**Endülüslü dil âlimi ve müfessir.**

654 Şevvalinin sonlarına doğru (1256 Kasım ortaları) Gırnata'ya bağlı Matahşâreş kasabasında doğdu. Berberî bir aileden gelmektedir. Lakabı Esîrüddin olup Nahvî, Gırnâtî, Ceyyânî ve Nefzî nisbeleleriyle de anılır.

Çocukluğunu ve gençlik yıllarını Gırnata'da geçiren Ebü Hayyân, burada Abdülhak b. Ali el-Ensârî'den ifrad ve cem' yoluyla kırâat-i seb'a okudu, bu maksatla yirmi hatim indirdi. Bu ilimde Ebü Ca'fer b. Tabbâ' ve Ebü Ca'fer Ahmed b. İbrâhim b. Zübeyr gibi üstatlardan da faydalandı. Ebü'l-Hasan el-Üb-bezî, Ebü Ca'fer Ahmed b. İbrâhim b. Zübeyr, İbn Ebü'l-Ahvas gibi hocalardan Arapça dersleri aldı. Kendisini sarf, nahiv, dil, tefsir, hadis, usul-i fıkıh ve kelâm konularında çok iyi yetiştirdi. Tahsilini tamamlayarak 674 (1275) yılından itibaren Arapça okutmaya başladı.

677 (1278) yılında (bazılarına göre 678 [1279] veya 679'da [1280]) bilgisini arttırmak ve bazı hocaları ile aralarında çıkan anlaşmazlıkların meydana getirdiği huzursuz ortamdan uzaklaşmak için Endülüs'ten ayrılıp doğuya seyahat eden Ebü Hayyân önce Kuzey Afrika'ya gitti; oradan İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Dimâşk'a geçti; bu arada hac farızasını yerine getirdi. Bu merkezlerde kendilerinden istifade ettiği âlimlerle hocalarının sayısı 450'ye ulaşmaktadır. Aralarında Abdünnasir b. Ali el-Meryûtî, İsmâil b. Hibetullah el-Melîcî, Ebü'l-İz Abdülazîz el-Harrânî, Bahâeddin Muhammed b. İbrâhim İbnü'n-Nehhâs, Alemüddin Abdülkerim b. Ali el-İrâkî gibi âlimlerin bulunduğu birçok hocadan faydalanması yanında Şâmiyye bintü'l-Hâfız Ebü Ali Hasan b. Muhammed et-Temîmiyye, Münise bintü's-Sultân el-Melikü'l-Âdil Ebü Bekir b. Eyyüb ve Zeyneb bint Abdüllatif b. Yûsuf gibi kadın hocalardan da ders aldı. Öğrencisi Safedî'ye verdiği icâzetnâmede elliden fazla hocasının adını zikretmektedir.

Ebü Hayyân daha sonra Mısır'a dönerek Kahire'de ders verdi ve telifle meş-

gul oldu. Burada Câmiu'l-Akmer'de kıraat, el-Kubbetü'l-Mansûriyye'de tefsir okutan ve çeşitli ilimlerde müderrislik vazifesini ölünceye kadar sürdüren Ebü Hayyân'ın derslerinden pek çok âlim faydalanmış olup Tâceddin es-Sübki ile babası Takıyyüddin es-Sübki, Cemâleddin el-İsnevî, Selâhaddin es-Safedî, Bahâeddin İbn Akil, Sefâkusî, Sirâceddin el-Bulkînî ve İbnü'l-Lebbân bunlardan bazılarıdır.

Türkçe, Farsça, Habeşçe ve Himyerî dilini de bilen, bu dillere dair eserleri olan Ebü Hayyân daha çok Arap dili ve grameri alanlarında ün yapmış, nahivde Basra mektebinin görüşlerini benimsemiş ve bu mektebin öncülerinden Sibeveyhi'nin güçlü bir savunucusu olmuştur. Hatta çağdaşı ve çok sevip takdir ettiği Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin Sibeveyhi'yi tenkit etmesi üzerine araları açılmıştı.

Ebü Hayyân vaktinin çoğunu okuyup yazmak ve talebe yetiştirmekle geçirir, zeki ve çalışkan öğrencilerine özel ilgi gösterirdi. Derslerinde Sibeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını, kendi eserleri yanında İbn Mâlik et-Tâî'nin gramerle ilgili eserlerini de okuturdu. Dil ve edebiyattaki geniş ve köklü bilgisinden dolayı "emîrü'l-mü'minîn fi'n-nahv" ve "lisânü'l-Arab" gibi takdir ifadeleriyle anılmıştır.

Ebü Hayyân sekizinci tabaka müfessirlerinden olup eserlerinin çoğu, bu arada tefsiri daha çok gramer, lugat, belâgat ve fesâhat ağırlıklı açıklamalarla doludur. Aynı zamanda şair olan Ebü Hayyân'ın bir divanı vardır. Şiirlerinin bir kısmı âlimane ve hakîmane, bir kısmı da âşikanedir. Şiirleri içinde müveşşah*ları daha parlaktır. Kâ b b. Züheyr'in *Kaşîdetü'l-bürde*'sine yazdığı nazire oldukça başarılıdır.

Ebü Hayyân'ın Türk dili bakımından ayrı bir önemi vardır. O dönemde Türk dilinin Mısır'da sahip olduğu itibar onu Türkçe üzerinde çalışmaya yöneltmiş, Türk dilinin en eski gramer kitaplarından biri olan ve daha sonra Doğu'da yazılan benzeri eserlere kaynaklık eden *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-Etrâk*'i kaleme almıştır. Ayrıca *Zehvü'l-mülk fi nahvi't-Türk, el-Ef'âl fi lisâni't-Türk ve ed-Dürretü'l-mudîyye fi lugâti't-Türkiyye* adlı henüz ele geçmeyen eserleri telif etmiştir.

Aile fertleri hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ebü Hayyân'ın kaynaklarda

Nudâr adında bir kızı, Hayyân adında bir oğlu, oğlundan Muhammed adında bir torunu ile künyesi Ümmü Hayyân olan bir hanımından bahsedilir. Hayatının sonlarına doğru gözlerini kaybetti. 28 Safer 745'te (11 Temmuz 1344) Kahire'de vefat etti ve ertesi gün Süfiyye Mezarlığı'na defnedildi.

Ebü Hayyân başlangıçta Mâlikî iken o dönemde Endülüs'te çok yaygın olan Zâhiriyye mezhebine geçmiş, Mısır'a gittikten sonra çoğunluğu Şâfiî olan halkın mezhebini benimseyerek Şâfiî olmuştur. Ancak Zâhiriyye'nin görüşlerine daima yakınlık duymuş, zaman zaman da bunu açığa vurmuştur. Hz. Ali'ye karşı aşırı sevgisi olan Ebü Hayyân, Mu'tezile ve Mücessime'ye ait görüşlerle felsefeden uzak bir hayat sürmüş, Mısır'da devlet adamlarıyla samimi ilişkiler kurmuştur. Çok yer gezip çeşitli insanlarla karşılaştığı için herkese ihtiyatla ve şüpheli bir tavırla yaklaşır, kimsenin aleyhinde konuşmazdı. Cömertlikten hoşlanmadığı, cimriliğiyle övüldüğü rivayet edilir. Kitap satın alanları kınar, ihtiyaç duyduğu kitapları kütüphanelerden ödünç alıp okuduğunu söylerdi.

Eserleri. Ebü Hayyân'ın kıraat ilminde on beş, tefsirde üç, hadiste iki, fıkıhta beş, edebiyat alanında on bir, çeşitli dillerle (Arapça, Farsça, Türkçe, Habeşçe vb.) ilgili olarak yirmi altı, tarih sahasında dokuz olmak üzere yetmişden fazla eser yazdığı kaydedilmekte olup bunlardan günümüze ulaştığı bilinenler yirmi civarındadır. 1. *el-Bahrü'l-muħiṭ**. Nahvî edebî bir tefsir olup ilk defa, kenarında müellifin *en-Nehrü'l-mâd* adlı eseriyle talebesi Tâceddin Ahmed b. Abdülkâdir'in *el-Bahrü'l-muħiṭ*'in muhtasarı olan *ed-Dürü'l-laķiṭ mine'l-Baħr* bulunduğu halde sekiz cilt olarak yayımlanmıştır (Kahire 1328-1329). Yine sekiz cilt halinde Kahire'de yapılmış diğer bir baskısı daha vardır (Bulak 1928). Ofset olarak Riyad ve Bağdat'ta da basılan eser, Arafat el-A'sâ Hassune, Sıdkî Muhammed Cemîl ve Züheyr Caid'in tashihleriyle on cilt halinde yeniden neşredilmiştir (Beyrut 1412/1992). Sabri İbrâhim es-Seyyid, bu tefsirle ilgili olarak *Şevâhidü Ebî Hayyân fi tefsîrih* (İskenderiye 1989) ve *İ'râbü'l-Ḳur'ân fi tefsîri Ebî Hayyân* (İskenderiye 1989) adıyla iki eser kaleme almıştır. 2. *en-Nehrü'l-mâd, el-Bahrü'l-muħiṭ*'in bazı değişiklikler ve ilâvelerle kaleme alınmış bir muhtasardır. Önce *el-Bahrü'l-muħiṭ*'in kena-

rında basılan eser (Kahire 1328-1329), daha sonra Bûrân ed-Dannâvî ve Hidyân ed-Dannâvî tarafından iki cüz (üç cilt) halinde müstakil olarak yayımlanmıştır (Beyrut 1402/1987). **3. Tuḥfetü'l-erib bimâ fi'l-Ḳur'ân mine'l-ğarib.** Kaynaklarda *İthâfû'l-erib...* adıyla zikredilen eser ilk defa Hama'da yayımlanmış (1345/1926), daha sonra Ahmed Matlûb ile Hadîce el-Hadîsî (Bağdad 1397/1977) ve Semîr el-Meczûb (Beyrut 1403/1983) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Ayrıca Dâvûd Sellûm ve Nûrî Hammûdî el-Kaysî, eseri alfabetik şekilde tertip ederek aslında bulunmayan bazı kelimeleri de eklemek suretiyle *Tertîbü Tuḥfetü'l-erib bimâ fi'l-Ḳur'ânî mine'l-ğarib* adıyla yeniden yayımlanmıştır (Beyrut 1409/1989). **4. Dîvânü Ebî Ḥayyân.** Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî'nin tahkikiyle neşredilmiştir (Bağdad 1966). **5. Ğâyetü'l-iḥsân fi'n-naḥv** (Beyrut 1408/1988, 2. bs.). **6. en-Nüketü'l-ḥisân fi şerḥi Ğâyetü'l-iḥsân.** Abdülhüseyn el-Fetlî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Beyrut 1405/1985, 1408/1988). **7. el-İrtîdâ' fi'l-farḳ beyne'd-dâd ve'z-zâ'**. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır (Bağdad 1961). **8. Menhecû's-sâlik fi'l-keḷâmî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik.** Sidney Glazer'in tahkikiyle neşredilmiştir (New Haven 1947). **9. et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerḥi't-Teshîl.** İbn Mâlik et-Tâfî'nin (ö. 672/1274) sarf ve nahve dair *Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmîlü'l-maḳâşid* adlı eserinin on cilt halinde yapılmış şerhidir. İlk iki cildi yayımlanmış olup (Kahire 1328) bazı kütüphanelerde çeşitli ciltlerinin nüshaları bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 1910, c. X; Köprülü Ktp., nr. 1475-1483, c. I-IX; Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Nahiv, nr. 62, c. II-VI; nr. 6016, c. I-IV, VII; nr. 61, c. VII; nr. 465, c. V-VII). **10. İrtişâfû'd-ḍarab min lisâni'l-'Arab. et-Tezyîl ve't-tekmîl**'in bir muhtasarı olup Mustafa Ahmed en-Nehhâs tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1984). Mezîd İsmâil Nuaym bu eser üzerinde, Kahire Üniversitesi Külliyyetü dâri'l-ulûm'da *Menhecû Ebî Ḥayyân en-Naḥvî fi kitâbihî İrtişâfû'd-ḍarab min lisâni'l-'Arab ma'a tahḳîki faşl minhu* adıyla bir doktora çalışması yapmıştır (1397/1978). **11. Tezkiretü'n-nühât.** Dört cilt olduğu kaydedilen gramer dair bu eserin günümüze ulaşan ikinci cüzü Afif Abdurrahman'ın tahkiki-

le neşredilmiştir (Beyrut 1406/1986). **12. Kitâbü'l-İdrâk* li-lisâni'l-Etrâk. el-İdrâk** olarak da anılan eser, 2200 kelime-lik bir sözlükle sarf ve nahiv bölümlerinden meydana gelmiştir. Kendi alanında elde mevcut ilk eser olan bu kitap, önce Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki (Veliyyüddin Efendi, nr. 2896) yazma nüshası esas alınarak Mustafa Bey tarafından yayımlanmış (1309/1891-1892), daha sonra Ahmet Caferoğlu İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki (Hâlis Efendi, nr. 6574) nüshasını da dikkate alarak eseri yeniden tahkik ve tercüme etmiştir (İstanbul 1931). **13. Takrîbü'l-Muḳarrib.** İbn Ufûr el-İşbîlî'nin gramere dair *el-Muḳarrib* adlı eserinin şerhi olup Afif Abdurrahman (Beyrut 1983) ve Muhammed Câsim ed-Düleymî (Beyrut 1987) tarafından yayımlanmıştır. **14. et-Tedrib fi temşîli taḥşîli't-Takrîb.** Bir önceki eserin birtakım örnekler ilâvesiyle yeniden telif edilmiş şekli olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Hacı Beşir Ağa, nr. 174). **15. el-Lemḥatü'l-bedriyye fi'l-'ilmî'l-'Arabîyye.** Nahve dair yedi babdan oluşan bu risâleye pek çok şerh yazılmıştır. Bunlardan İbn Hişâm el-Ensârî'nin (ö. 761/1350) şerhi Salâh Râvî'nin (Kahire 1982), Muhammed b. Abdüddâim el-Birmâvî'nin (ö. 831/1428) şerhi ise Abdülhamid Mahmûd Hassân el-Vekîl'in tahkikiyle (Kahire 1986) basılmıştır. **16. el-Mevfûr min Şerḥi İbn 'Uşfûr.** Zeccâcî'nin nahve dair *el-Cümelü'l-kubrâ* adlı eserine İbn Ufûr tarafından yazılan şerhin (eş-Şerḥu'l-kebtir) muhtasarıdır (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. Ş-24). **17. el-Mübdî' fi't-taşrif.** İbn Ufûr'un *el-Mümti' fi't-taşrif* adlı sarfa dair eserinin (nşr. Fahreddin Kabbâve, Halep 1390/1970; Beyrut 1982, 1983, 1987; Libya 1983) bir özettir (Süleymaniye Ktp., Hacı Beşir Ağa, nr. 173/2; Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. Ş-24). Muhammed ez-Zeyn Zerrûk bu eser üzerine Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye'de, *el-Cühûdü's-şarfiyye li-Ebî Ḥayyân en-Naḥvî ma'a taḳḳîk ve dirâse li-kitâbihî'l-Mübdî'* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1401/1981). **18. el-Hidâye fi'n-naḥv** (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, nr. 1726, Mecâmi', nr. 721, Nahiv, nr. 428) (eserleri için ayrıca bk. *Tezkiretü'n-nühât*, nâşirin mukaddimesi, s. 20-21; *Tuḥfetü'l-erib*, nâşirin mukaddimesi, s. 29-34; Bulut, I, 267-274; Hadîce el-Hadîsî, s. 101-126).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Ḥayyân el-Endelûsî, *Tezkiretü'n-nühât* (nşr. Afif Abdurrahman), Beyrut 1406/1986, nâşirin mukaddimesi, s. 9-36; a.mlf., *Tuḥfetü'l-erib bimâ fi'l-Ḳur'ânî mine'l-ğarib* (nşr. Semîr el-Meczûb), Beyrut 1403/1983, nâşirin mukaddimesi, s. 3-37; a.mlf., *en-Nüketü'l-ḥisân fi şerḥi Ğâyetü'l-iḥsân* (nşr. Abdülhüseyn el-Fetlî), Beyrut 1408/1988, nâşirin mukaddimesi, s. 5-27; Abdülbâkî b. Abdülmeccid el-Yemânî, *İşâretü't-ta'şîr fi terâcîmi'n-nühât ve'l-luğaviyyîn* (nşr. Abdülmeccid Diyâb), Riyad 1986, s. 290-292; Zehebî, *Ma'rifetü'l-ḳur'ân*, II, 723-724; Vâdiâşî, *Bernâmeç* (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1982, s. 74-76; İbnü'l-Verdî, *Te'timmetü'l-Muḥtaşar fi aḥbârî'l-beşer* (nşr. Ahmed Rif'at el-Bedrâvî), Beyrut 1389/1970, II, 482-483; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV, 71-78; Safedî, *el-Vâfi*, V, 267-283; a.mlf., *A'yanü'l-'aşr* (faksimile nşr. Fuat Sezgin), Frankfurt 1990, III, 230-241; a.mlf., *Nektü'l-himyan fi nuketi'l-'umyan* (nşr. Ahmed Zeki Bek), Kahire 1329/1911, s. 280-286; Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehabi*, Haydarâbâd 1376/1956 — Beyrut, ts. (Dârü İhyâi't-türâsî'l-Arabî), s. 23; Sübkî, *Ṭabakât* (Tanâhî), IX, 276-309; İsnevî, *Ṭabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 457-459; İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye*, II, 285-286; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, IV, 302-310; İbn Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 111-115; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, I, 280-285; a.mlf., *Hüsnü'l-muḥâḍara*, I, 534-536; Dâvûdî, *Ṭabakâtü'l-mufessirîn*, II, 286-291; İbnü'l-Kâdî, *Dürretü'l-ḥicâl*, II, 122-124; Makkarî, *Nefḥu't-tib*, II, 535-584, 655-656; *Keşfü'z-zunûn*, I, 6, 61, 153, 226, 393; II, 1189, 1882, 1976; Şevkânî, *el-Bedrâ't-tâli'*, II, 288-291; Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 313-314; Serkis, *Mu'cem*, I, 306-308; Brockelmann, *GAL*, II, 133-134; *Suppl.*, II, 135-136; *Hediyetü'l-'ârîfin*, II, 152-153; M. Hüseyin ez-Zehabi, *et-Tefsîr ve'l-mufessîrân*, Kahire 1381/1961, I, 317-321; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 1011-1014; Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul 1964, II, 198-199, 203; Hadîce el-Hadîsî, *Ebû Ḥayyân en-Naḥvî*, Bağdad 1385/1966; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 320-326; Ömer Ferruh, *Târîhu'l-edeb*, VI, 426-430; I. Goldziher, *Zâhîrtler* (trc. Cihad Tunç), Ankara 1982, s. 149-154; Ahmet Bulut, "Ebû Ḥayyân el-Endelûsî", *Bilim Felsefe Tarih*, İstanbul 1991, I, 241-276; Abdül'âl Sâlim Mükerrrem, "Ebû Ḥayyân el-Endelûsî ve menhecûhü fi'd-dirâsâti'n-naḥviyye", *Mecelletü'l-âdâb ve't-terbiye Câmî'atü'l-Küveyt*, sy. 2, Küveyt 1972, s. 9-26; Abdülmeccid el-Muhtesib, "Ḥayâtü Ebî Ḥayyân ve şekâfetüh", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XIII/1, İslâmâbâd 1978, s. 8-19; Afif Abdurrahman, "et-Tezkire li-Ebî Ḥayyân el-Endelûsî", *MMLADm*, LIII/1 (1978), s. 50-76; Abdülkâdir Zimâne, "Min 'Aşâri Ebî Ḥayyân en-Nifzî el-Endelûsî", a.e., LVIII/3 (1983), s. 259-262; Hüseyin Avni Çelik, "Ebû Ḥayyân el-Endelûsî ve Tefsirdeki Metodu", *EAÜİFD*, sy. 9 (1990), s. 143-187; sy. 10, s. 118-129; *Kâmûsü'l-a'lâm*, I, 712-713; M. Th. Houtsma, "Ebû Ḥayyân", *DMJ*, I, 332-333; Mecud Mansuroğlu, "Ebû Ḥayyân", *IA*, IV, 30-32; S. Glazer, "Abû Ḥayyân", *EP* (Fr.), I, 129-130.

